

Historiesyn

– ett perspektiv på restaureringshistoriska studier

Victor Edman

Restaureringskonsten har under de senaste två århundradena varit föremål för en ständigt pågående diskussion kring teoretiska och gestaltningsmässiga frågor. Man kunde därför förmoda att denna debatt skulle kasta ett klart ljus över de restaureringar som genomförts under perioden. Ändå finns väsentliga problem förknippade med att avläsa ideologiska motiv bakom 1800- och 1900-talets restaureringar. Översensstämelsen mellan teori och praktik, mellan ord och handling, är sällan så enkel som vi önskar, och detta kan sätta snäva gränser för vår möjlighet till förståelse. Som betraktare av historiska skeenden behöver vi skapa oss verktyg för att avläsa motiven bakom de handlingar som kan tyckas inkonsekventa eller svårbegripliga.

Med utgångspunkt i mitt avhandlingsarbete kring den svenska restaureringskonstens teori och historia under 1900-talet skall jag diskutera en speciell fråga som jag ställde till källmaterialet, nämligen relationen mellan de utförda restaureringarna och arkitekternas historiesyn som den tagit sig uttryck i deras teoretiska resonemang. För att belysa detta lyfter jag här fram Sigurd Curmans restaureringsmetod och hur den formades vid tiden strax efter det förra sekelskiftet. Frågeställningen har stor betydelse för restaureringskonstens

teori och praktik i dag och för hela kulturmiljövården i en vidare bemärkelse.

En hypotes redan i inledningsskedet av mitt avhandlingsarbete var att relationen mellan historiesyn och restaurering är synnerligen betydelsefull. Jag förutsatte att ett sådant perspektiv skulle ge en möjlighet att fördjupa den ideologiska tolkningen av materialet. Jag fann att de fortsatta studierna bekräftade detta och att det var möjligt att göra en analys av hur arkitektens förhållningssätt till historien kom till uttryck både i en restaureringsteori och i konkret restaureringsarbete. Detta formulerades på ett övergripande sätt i avhandlingens titel, *En svensk restaureringstradition – Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*. Avhandlingen är utgiven som bok av Byggförlaget 1999. De tre arkitekter som behandlas i undersökningen är Sigurd Curman, Erik Lundberg och Ove Hidemark, som varit successivt verksamma under seklets lopp och som dessutom i tur och ordning varit lärare och elever till varandra.

Diskussionen kring dessa personers historiesyn utgör ett väsentligt perspektiv i undersökningen. Därmed inte sagt att detta är den enda eller ens den dominerande frågeställningen i avhandlingen, men den utgör en betydelsefull tolkningsnivå.

Koret i Vreta klosters kyrka var präglad av 1800-talets förändringar. Läktarna och bänkarna revs vid Sigurd Curmans restaurering och ersattes med kopior av äldre korstolar. I fondväggen rekonstruerades den för cistercienserkyrkor typiska trefönstergruppen. Foto ATA.

Grunden i framställningen består av vad man skulle kunna kalla den empiriska nivån, det vill säga en redogörelse för personer och handlingar i deras historiska kontext. För att göra en sådan undersökning meningsfull är det nödvändigt att även analysera de uttalat teoretiska och de ofta mer dolda ideologiska motiven för restaureringsåtgärderna, både vad gäller enskilda arkitekter och vad gäller en viss tids förhållningssätt. Relationen mellan yrkesutövningens teoretiska nivå och de faktiskt utförda restaureringarna står därmed i fokus för intresset.

Begreppet historiesyn

Historyesyn är som begrepp betraktat mångtydigt och erbjuder ett flertal tolkningsmöjligheter, men begreppets öppna karaktär bidrar sannolikt också till dess användbarhet. I grunden kan historyesyn sägas innebära ett distanserat och överblickande perspektiv på tid och historia, ett reflekterande över människans relation till det förflutna. För att använda begreppet historyesyn i en diskussion om arkitektur och restaurering är det nödvändigt att antyda dess koppling till den praktiska verksamheten men också i ett vidare perspektiv dess relation till de stora kulturella strömningarna, till vetenskapen, filosofin och konsten.

Den historiografiska forskningen, det vill säga vetenskapen om historieskrivningens egen teori och historia, är ett ämnesområde som har utvecklats under de senaste två århundradena. När det gäller arkitekturhistorisk forskning har dock inte ett självreflekterande perspektiv tillämpats i större utsträckning. Detta gäller även restaureringskonsten, som i så hög grad innebär en tillämpning av historiska kunskaper. Jag vill emellertid argumentera för att ett sådant metaperspektiv är alldeles nödvändigt för att förstå en restaurering eller en restaureringsdiskussion i ett historiskt sammanhang. En god kännedom om restaureringskonstens egen historia och historyesyn är därför synnerligen betydelsefull för professionens teoribildning.

Det stora intresse för historien som kännetecknade 1800-talet innebar att i princip hela tillvaron tolkades utifrån sin historiska dimension, något som inte minst tog sig uttryck i långtgående historiefilosofiska spekulationer. Historiefilosofin har inte begränsat sig till historiens vetenskapliga aspekter utan även tagit sig an relationen mellan det förflutna och människans liv i ett vidare perspektiv. I det sena 1800-talet framförde Nietzsche och Bergson en skarp kritik både mot den idealiserande historicismen och mot den framväxande positivismens ensidigt vetenskapliga bild av det förflutna. De hävdade i stället en vision av ett kontinuerligt historiskt flöde, ett levande och dynamiskt förflutet. Romantiken verkar ha haft en stor betydelse för deras syn på historien. Dessa idéer kom sedan att sätta sin prägel på 1900-talet, något som inte minst har lämnat avtryck inom restaureringskonsten och dess teoribildning.

Att vår samtids historyesyn bygger på en empirisk kännedom om historiens fakta står helt klart. En sådan kunskap om arkitekturens historia betraktas som grundläggande för

en restaureringsarkitekts eller en antikvaries professionella utövning. En djupare reflektion över det förflutnas innebörd eller historiens utveckling är sällan förknippad med det dagliga arbetet, och sannolikt heller inte nödvändig. Där emot skulle man våga påstå att den underliggande synen på historien, det idémässiga arvet, sökandet efter mening i tidens förlopp, på ett djupare plan genomsyrar både den teoretiska och den gestaltande verksamheten.

De berättande källorna

Sannolikt har de bakomliggande och kulturbundna motiven för en historiesyn så stor vidd att vi knappast kan vara fullt ut medvetna om hur de påverkar vår uppfattning om det förflutna. Detta gäller även yrkesutövande historiker och restaureringsarkitekter. Vid ett historiskt studium av restaureringsideologi är det just sådana tankevärldar som måste i någon mån rekonstrueras i all sin komplexitet. Detta förutsätter naturligtvis att det finns lämpliga källor ur vilka man kan avläsa ideologiska ställningstaganden och i förlängningen en historiesyn. För att uppnå en god förståelse krävs också en analys av relationen mellan den teoretiska restaureringsdiskussionen och det byggda, det som är materiellt och formmässigt artikulerat.

Med utgångspunkt i utförda restaureringar och i arkitektens egna utsagor är det möjligt att rekonstruera en specifik syn på historien, en syn som har varit avgörande för restaureringens genomförande och gestaltning. I min undersökning har jag i första hand utgått från vad de respektive arkitekterna själva formulerat i skrift. Källorna har främst bestått av restaureringsprogram och arbetsbeskrivningar för specifika restaureringar, artiklar i tidskrifter och tidningar samt arkitekturhistoriska framställningar i böcker. Detta material har också ställts i relation till en samtida restaureringsdebatt kring principiella frågor eller kring speciella byggnader. Särskilt intressant har det varit att få del av andra skribenters omdömen om de studerade arkitekternas skriftliga eller byggda arbeten. På så vis kan källorna ge en ömsesidig spegling av varandra. Motsättningar och konflikter ger värdefulla anvisningar om var de ömma punkterna finns, något som bidrar till att skärpa bilden.

Det är sällan så att en restaureringsarkitekt explicit redogör för alla sina intentioner vid en restaurering. I en historisk studie är intention eller ideologi något som måste tolkas i relation till övriga källor och till en vidare kontext. Sigurd

Curman och hans restaureringsmetod utgör ett gynnsamt exempel för en sådan ideologisk rekonstruktion. I hans fall finns ett rikt källmaterial att använda, även om de restaureringsteoretiska utsagorna är relativt få och inte alltid så entydigt överensstämmande med de utförda restaureringarna. Curmans restaureringsmetod byggde inte på en fastställd uppsättning regler, hans verksamhet kan snarare studeras som en kultur med djupa rötter i samtidens historievetenskap och arkitekturteori.

För att förstå Curmans sätt att tänka och handla har det varit nödvändigt att fördjupa diskussionen kring den tidens förhållningssätt till historien, hur dess historiesyn påverkade tänkandet kring restaurering och hur man utvecklade metoder för att gestalta dessa idéer i historiska byggnader. I det tidiga 1900-tal då Curman grundlade sin arbetsmetod stod det föregående seklets restaureringar i skottlinjen. Men trots sekelskiftets häftiga kritik och avståndstagande har 1800-talets idévärld utövat ett mycket stort inflytande också över det följande seklet.

Arvet efter 1800-talet

Under loppet av 1800-talet etablerades historieskrivningen successivt som den vetenskapliga disciplin vi känner idag. Från romantikens idealistiskt präglade historiespekulation kom ämnet att utvecklas till en vetenskap inriktad på empiri och källkritik. Denna förskjutning sker samtidigt med andra stora ideologiska skiften. Den romantiska strömning som dominerade den tidigare delen av seklet ville betrakta historien som ett överskridande av tidsbarriärer, som en kontinuerlig process. Den senare delen av seklet, realismens och positivismens epok, lade däremot grunden för en vetenskap som i sitt systematiska kartläggande snarare avgränsade det förflutna från nutiden och höll det på plats.

Den metod för restaurering av monumentalbyggnader som utvecklades under 1800-talet står i hög grad i relation till dessa båda rörelser; dels romantiken med dess vision om helhetsskapande och dels den positivistiska skolan med dess krav på forskning och historiska detaljkunskaper. Det senare 1800-talets restaureringar av katedraler, slott och borgar blev till grandiosa manifestationer av hela epokens syn på stilhistoria och idealtypisk gestalt. Den främste europeiske representanten för detta är den franske arkitekten och arkitekturhistorikern Viollet-le-Duc, som restaurerade och omgestaltade en rad av landets främsta byggnadsmonument

och som formulerade en mycket inflytelserik teori för restaurering.

I Sverige är Helgo Zettervall den mest namnkunnige arkitekten i denna restaureringsskola. Hans omfattande restaurering av Uppsala domkyrka under 1890-talet blev efteråt utsatt för hård kritik, främst från det konsthistoriska hållet. Kritiken hävdade att katedralen hade omskapats till en gotisk idealgestalt, inspirerad av de franska katedralerna. Därmed hade domkyrkan förlorat de individuella egenskaper som präglat dess verkliga byggnadshistoria. Kraven på sanning och empiri dominerade sekelskiftets restaureringsdiskussion, och detta står i ett direkt förhållande till historiedisciplinens vetenskapliga metodutveckling vid tiden.

Den omfattande konstvetenskapliga forskningen hade under 1800-talets lopp bidragit med ett stort kunskapsmaterial till tidens restaureringsarkitekter. Främst var det de medeltida byggnaderna som var föremål för både forskning och restaurering. Undan för undan kom man att förfoga över ingående kunskaper om den europeiska arkitekturens historia i alla dess varieteter och lokala förgreningar. Arkitekterna kunde utnyttja detaljkunskaperna i gestaltungsarbetet, men det var paradoxalt nog dessa tillämpningar av den stilhistoriska repertoaren som så småningom blev restaureringskonstens stora problem. Restaureringsmetoden stämde inte med den historiesyn som präglade sekelskiftet 1900.

Nya ideal vid sekelskiftet 1900

Som en reaktion mot det sena 1800-talets eklektiska förhållningssätt till stilhistorien samlade sig det tidiga 1900-talet till en ny bild av det förflutna. Konflikten mellan historisk sanning och akademiska, stilmässiga ideal utgjorde grunden för den livliga debatt kring restaureringskonsten som inföll vid sekelskiftet 1900. Man kan tolka konflikten som ett uttryck för de två delvis oförenliga sätten att betrakta historien som hör ihop med romantiken å den ena sidan och positivismen å den andra. Denna konflikt var något som det tidiga 1900-talets restaureringsarkitekter fick i arv och som man hade att hantera. I Sverige resulterade detta i en speciell teori och en särpräglad metod för att gestalta restaureringsåtgärder i gamla byggnader.

En betydelsefull person i det sammanhanget är konsthistorikern, arkitekten och sedermera riksantikvarien Sigurd Curman (1879–1966). Vid seklets början var han den i Sve-

rige som på det mest övertygande sättet formulerade en ny teori och en ny gestaltungs metod för restaurering. En bärande idé i Curmans budskap var att alla skeden i en byggnads historia skulle respekteras och få existera sida vid sida, en ideologisk programförklaring som definierade ett brott mot 1800-talets sätt att renodla en ursprunglig stil. Detta synsätt stod i direkt relation till utvecklingsläran, som då blivit den dominerande mallen för ett vetenskapligt historieperspektiv.

Curmans restaureringsmetod kom att bilda skola i Sverige och präglade i princip verksamheten ända fram till 1900-talets mitt. Även därefter går det att spåra en stark påverkan från honom hos framträdande restaureringsarkitekter som till exempel Erik Lundberg och Ove Hidemark. Med hjälp av Curmans författarskap går det att avläsa hans förhållningssätt till historien, en historiesyn som tog sin utgångspunkt i föreställningen om en levande och ständigt skiftande utveckling.

Man kan alltså betrakta Sigurd Curmans restaureringsmetod som ett sätt att både intellektuellt och konstnärligt bearbeta en speciell vision av den svenska nationens och den svenska konstens utvecklingshistoria. Medlet för att gestalta detta blev att låta själva tidens gång och historiens utvecklingsvägar bli konkreta och synliga. Både stilhistoriskt väl definierade epoker och deras mellanliggande så kallade övergångsstadier fick samsas om plats i den restaurerade byggnaden. Medeltida helgonbilder, om än skamfilade, återfördes till kyrkorummets; orgelfasader från 1600-talet återuppfördes och målades; inventarier från skilda perioder fick behålla sin plats i en nykomponerad interiör; överkalkade väggmålningar från medeltiden skrapades fram och förblev synliga även om de var fragmentariska. Avsikten med detta sätt att gestalta historiska rum var att förtydliga utvecklingsvägarna och att skapa en sammanhållen vision av ett långvarigt och händelserikt förflutet. Det smala utsnitt ur tiden som karaktäriserat 1800-talets restaureringar löstes nu upp i en modern vision som plötsligt lät tiden framträda i sin fulla utsträckning.

Vreta kloster, en gestaltad vision av historien

I och med den uppmärksammade restaureringen av medeltidskyrkan i Vreta kloster 1915–17 kan Sigurd Curman sägas ha nått en fullt utbildad arbetsmetod. Den metaforiskt formulerade ideologin bakom restaureringen var att alla tider skulle få tala sitt ”språk”, byggnaden skulle ”själv berätta sin historia”. Tidssekvensen i Vreta fick med utgångspunkt från

Ett äldre triumfkrucifix och ett nytt korskrank bildar ramen kring det restaurerade koret i Vreta klostrets kyrka. Med hjälp av ett sparsamt ljus och slammade putsytor skapade Curman vid sin restaurering 1915–17 ett suggestivt medeltidsrum. Foto ATA.

den faktiska byggnadshistorien en grund i medeltiden, därtill höjdpunkter i barock och nyklassicism samt enstaka inslag från andra skeden. Genom att välja ut, omskapa och lägga till rätta formade Curman denna historiska sekvens arkitektoniskt. Enligt honom själv hade han endast förlöst en latent historisk gestalt, men i själva verket handlade det om en lika stor omgestaltning som vid många av de hårt kritiserade restaureringarna från 1800-talet. Resultatet var emellertid radikalt annorlunda.

Vad Curman gestaltade var en nyskapad vision av historien; i stället för en idealiserad stil i en tidsmässig enhet kompo-

nerade han bilden av en representativ svensk utvecklingshistoria. Kyrkorummets murar, mättade av tid och åldrande, bildar den stämningsfulla bakgrunden till iscensättningen. Ett sparsamt ljus från förminskade fönsterytor tecknar sig mot murarnas sträva, varmt tonade putsytor. Inredningsföremålen från skilda tider är avstämde mot varandra och får representera karakteristiska utvecklingsstadier i byggnadshistorien. Nya tillägg, till exempel det kraftfulla korskranket, har fått en pastischartad utformning som låter dem smälta in i kompositionen och därmed binda ihop helheten.

Curman hade alltså inte avstått från ombyggnader och rekonstruktioner. Både i exteriören och i interiören gjordes i själva verket avsevärda förändringar och tillägg. Avsikten var att dessa nya partier skulle vara urskiljbara utan att störa helheten, om inte för lekmannen så åtminstone för den vetenskapsman som studerade dem på nära håll. Därför höjgs märken in i de nya stenarna, vilket skulle tillgodose de vetenskapliga kraven på historisk avläsbarhet. Vreta klostrets kyrka har trots de stora förändringarna, eller kanske snarare tack vare dessa, av eftervärlden betraktats som ett autentiskt historiskt monument. Detta vittnar om de övertygande och beständiga kvaliteterna hos Curmans iscensättning.

Trots att Curman hävdade den äkta och skiftande historiska utvecklingen som norm kan man inte tala om ett renodlat antikvariskt förhållningsätt i dagens mening. Den historiska sekvens som han gestaltade är i hög grad en fråga om att framhäva vissa speciellt värderade höjdpunkter. Att avstå från att göra en kritisk värdering av det befintliga och att avstå från att gestalta en arkitektonisk helhet var oförenligt med den tidens estetiska grunder. Därför bör man se Curmans arbetsmetod som en syntetisering av antikvariska och arkitektoniska normer, en avvägning mellan ofta konfliktartade krav.

En tradition

Det tidiga 1900-talets restaureringsmetod utgick i första hand från de autentiska föremålen, den historiska byggnadssubstansen och en vetenskapligt grundad kunskap om byggnaden. Detta intresse för de genuina historiska lämningarna definierar också avståndstagandet från 1800-talets restaureringar. Om 1800-talets restaureringsarkitekter med sin akademiska skolning hade betraktat arkitekturhistorien som en tidlös idévärld ur vilken alla skilda stilar när som helst kunde återkallas och aktualiseras, tog det tidiga 1900-talet fasta på

de fysiskt verkliga tidsavstånden och den oåterkalleliga utvecklingens gång. Patinan hos en gammal byggnad blev ett viktigt gestaltungsmedel för att låta tiden och historien framstå som en sammanhängande och påtaglig sekvens. En medeltida byggnad skulle därmed fås att se just så uråldrig ut som den faktiskt var; dess sträva och oregelbundna murverk vägledde betraktaren från nuet in i ett dunkelt, suggestivt förflutet.

Den vision av historien som Sigurd Curman och hans generation hade skapat kom fram mot 1930 att utsättas för hård kritik från funktionalismens förespråkare. I programskriften *acceptera* beskyldes den äldre generationens arkitekter för att inte göra en åtskillnad mellan gammalt och nytt; alla deras byggnader såg lika "halvgamla" ut. Kritiken var riktad mot viljan att förena tradition och modernitet med hjälp av historiska referenser, hantverksmässig byggnadsteknik och patinerade ytor. De radikala funktionalisterna ville skapa en ny arkitektur för en ny människa, och därmed förändrades synen på arv och tradition. Från att ha betraktats som en viktig del av en levande tradition reducerades de äldre byggnaderna till att bli en historisk exempelsamling.

I modernismens skede har historien alltmer kommit att relativiseras. Den dominerande uppfattningen tycks vara att det förflutna inte kan definieras på ett entydigt sätt, att historien beroende på betraktaren kan skrivas i en mångfald versioner. En enhetlig och sammanhållen bild av det förflutna framstår därmed inte längre möjlig. Det historiska

perspektivet utgår inte från en enhetlig kultur eller samhällsbild utan relateras till en rad existentiella faktorer; religion, etnisk eller politisk tillhörighet, för att nämna några av en kanske oändlig rad möjliga utgångspunkter. Dessa förutsättningar anses betinga vitt skilda men ändå lika berättigade versioner av historien. En sådan problematiserande hållning får naturligtvis återverkningar även för restaureringsteori och dess tillämpningar. Det blir svårt att skapa uppslutning kring en entydig historisk gestaltning.

Hur den historiesyn ser ut som ligger till grund för kulturmiljövårdens tänkesätt får alltså en stor betydelse för det praktiska och teoretiska arbetet. I filosofiskt och estetiskt avseende har det sena 1900-talet intresserat sig mycket för fragmentet, lakunerna och det uppbrutna tidssammanhanget. Detta har synbarligen ett samband med historiedisciplinens utveckling, som alltmer har gått mot en utpräglat kritisk attityd och en misstro mot sammanhållande tolkningar. Trots detta kan man tydligt se att det i svensk restaureringskonst genom hela 1900-talet har bevarats en tydlig linje, en tradition som grundlades vid seklets början. Denna tradition kan sägas eftersträva en syntes mellan en helhetsskapande, romantiskt färgad tidsupplevelse och en empiriskt präglad vetenskaplighet. Denna tradition har förmått assimilera många av samtidens idéströmningar, men ändå står den fast i sin tolkning av det förflutna som en "levande historia" som bibehåller sin mening och som återverkar på nu-tiden och framtiden.

Victor Edman, arkitekt SAR, Tekn dr
Inst. för arkitektur
KTH, Stockholm